

Atıf: Sarıçay, Aybige Ebru & Arslan Cansever, Belgin (2021).Tanzimat Döneminde Değişme ve Eğitim Üzerine. *Sosyoloji Dergisi, 41-42*, 285-300.

Derleme Makale / Review Article

TANZİMAT DÖNEMİNDE TOPLUMSAL DEĞİŞME VE EĞİTİM ÜZERİNE*

Aybige Ebru SARIÇAY**

Belgin ARSLAN CANSEVER***

Öz

XVIII. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı karşısında toprak kaybetmeye başladığı bir dönemdir. Toprak kaybı, cihad politikasını benimsemiş bir devlet için gelir kaybı anlamını da taşımaktaydı. Söz konusu kayıplarla birlikte eş zamanlı olarak, devletin Batı'dan geri kaldığı görüşü bazı aydınlar tarafından dile getirilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda devletin devamını sağlamak amacıyla çeşitli kurumların Batı tarzında düzenlenmesi gerektiği fikri ön plana çıkmıştır. Bu düzenlemeler ilk olarak askeri alanda görülmüş ve bu alanda kapsamlı değişikliklere gidilmiştir. Tanzimat dönemine gelindiğinde ise düzenlemelerin sadece askeri alanda olmasının yetersizliği anlaşılmıştır. Bu dönemde yenileşme hareketlerinin toplumun bütün kurumlarına yayılması fikri benimsenmiştir. Tanzimat döneminde eğitim kurumu da yenileşme hareketlerinin görüldüğü kurumlardan birisidir. Bu dönemde eğitimin sistematik hale getirilmesi, eğitim aracılığıyla toplumda ortak bilinç oluşturma isteği, örgün eğitimin derecelendirilmesi gibi yenileşme hareketleri gerçekleşmiştir. Bu bağlamda çalışmada, siyasi ve sosyal alandaki yenilik hareketlerinin eğitim kurumuna yansımaları ve bu yenilik hareketlerinin toplumsal değişme üzerindeki rolü ele alınmıştır. Tanzimat döneminde yaşanan gelişmeleri anlamının, bu dönemden sonra gelen düzenleme ve değişimlere yol gösterici olması bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat dönemi, Toplumsal Değişme, Eğitim

* Bu çalışma, birinci yazarın Batılılaşma ve Eğitim Kurumu başlıklı lisansüstü dersi için hazırladığı seminerin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

** Ege Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Temel Eğitim Anabilim Dalı, Sınıf Öğretmenliği Programı Yüksek Lisans Öğrencisi. aybigeebru@gmail.com; ORCID: 0000-0002-0641-5739

*** Doç. Dr. Ege Üniversitesi Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü, Sınıf Eğitimi Anabilim Dalı. belgin.arslan.cansever@ege.edu.tr; ORCID: 0000-0002-0720.-8096

Makale Gönderim Tarihi: 08.09.2021 **Makale Kabul Tarihi:**04.10.2021

Social Change and Education in the Tanzimat Period

Abstract

XVIII. The 19th century is a period when the Ottoman Empire began to lose territory against the West. The loss of territory also meant a loss of income for a state that adopted the jihad policy. Simultaneously with the said losses, the view that the state was left behind from the West began to be expressed by some intellectuals. In this direction, the idea that various institutions should be organized in a Western style in order to ensure the continuation of the state came to the fore. These regulations were first seen in the military field and extensive changes were made in this field. When it came to the Tanzimat period, it was understood that the regulations were only in the military field. In this period, the idea of spreading the innovation movements to all institutions of the society was adopted. Educational institution is one of the institutions where innovation movements are seen. In this period, innovation movements such as the systematization of education, the desire to create a common consciousness in the society through education, and the grading of formal education took place. In this context, the reflections of the innovation movements in the political and social field on the educational institution and the role of these innovation movements on social change are discussed. Understanding the developments in the Tanzimat period is important in that it guides the regulations and changes that followed this period.

Keywords: The Tanzimat Period, Social Change, Education

Giriş

Toplumlar, yapıları gereği geçmişten günümüze pek çok değişim ve gelişim geçirmiştir. Toplumun oluşturan ana unsur olan insanın sürekli bir değişim, gelişim ve dönüşüm içinde olduğu söylenebilir. İnsanın bu özelliği birlikte oluşturduğu topluma da yansımıştır ve böylece toplumsal değişim kaçınılmaz hale gelmiştir. Değişimin her toplumun karakteristiği olduğunu “Dünyada değişim hariç hiçbir şeyin sabit olmadığını” söyleyen Herakleitos/Heraklius, “Bir kişinin aynı nehirde iki kez yıkanamayacağını” belirtmiştir (Özkalp, 2011, s. 295; Giddens, 2000, s. 551). Herakleitos, bireyin değişimi gibi toplumların da sürekli bir değişim ve dönüşüm süreci içerisinde olduğunu vurgulamaktadır. Toplumların, değişmeyi anlamaları ve bu değişmelerin getirilerine uyum sağlayabilmeleri kendi yaşadıkları dönem ve toplumun sürdürülebilir geleceği için büyük önem taşımaktadır.

Değişme kavramından bahsedildiğinde yanında uyum kavramından bahsetmek yerinde olacaktır. Uyum sağlayabilme, tanımına bakıldığında kısaca; aktif olarak insanın koşullara müdahale edebilmesiyle ilgilidir denilebilir. Tanımda insan özelliği olarak verilen uyum sağlama kavramı, temel yapıtaşı insan olan toplumlarda da bulunur. Toplum, iç ve dış koşullar gereği sürekli yeniden oluşum yaşar (Sunar, 2015, s. 2). Bu oluşum sürecinde ise toplumun değişmelere uyum sağlanması önemlidir. Toplumsal değişme sürecinde yaşananlara toplumu oluşturan insanlar, toplumu oluşturan farklı kesimler farklı tepkiler verebilirler. Toplumsal değişme sürecinde bu verilen tepkilerin her biri ve tepkilerin diğer insanlar üzerindeki tesirleri önemli rol oynamaktadır ve toplumsal değişmeyi şekillendirmektedir. Toplumsal değişme kavramını bu boyutu ile de düşünmek ve incelemek yerinde olacaktır.

Toplumsal değişmenin bir başka boyutu, diğer toplumlar ile ilişki olarak incelenmelidir, öyle ki bir toplumun başka bir toplumla ilişki içerisinde olup onu etkilememesi ve ondan etkilenmemesi mümkün değildir. Toplumlar sürekli etkileşim halinde olduklarından birbirlerini etkilemektedirler. Bu etkileşimin gücü; yeni yolların açılması, teknolojinin gelişmesi gibi yeniliklerin getirdiği küreselleşme kavramı ile birlikte hızlanmıştır ve toplumların birbirleri üzerindeki etki kapsamı artarak daha çok alana yayılmıştır.

Değişme kavramı, vurgulandığı gibi bir durumdan yeni bir duruma geçişi anlatan, kaçınılmaz bir olgudur. Değişmenin toplum boyutunda incelendiği toplumsal değişme ise, toplumsal ilişkilerde ve toplumsal yapılarda mevcut durumlara göre yeni ve bambaşka bir duruma geçişin ifadesidir (Doğan, 2018, s. 256).

Bir toplumsal değişmeyi anlamak için sadece toplumsal değişmenin görüldüğü döneme bakmak yeterli değildir. Toplumsal değişme bir süreç olduğundan onu hazırlayan koşulları bilmek son derece önemlidir. Çalışmada ele alınan Tanzimat dönemini hazırlayan dönem incelendiğinde, Dünya'yı etkisi altına alan milliyetçilik akımının çok uluslu toplumları önlem almaya yönelttiği görülmektedir. Alınan önlemler toplumun bütün kurumlarını etkilemiştir. Eğitim kurumu ise toplumun diğer bütün kurumları ile yakın ilişki içindedir. Bu dönemde eğitim kurumlarındaki değişmelerin toplumsal yaşam ile birlikte ele alınmasının, Tanzimat döneminde toplumsal değişme kavramını açıklamaya katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Her toplumda, toplumsal değişmelere yön veren, değişmelerin aracı olan ve değişmenin koşulu olan toplumsal kurumlar vardır. Bu toplumsal kurumlar içerisinde eğitim, yapı ve işlevleriyle önemli bir etkiye sahiptir (Tezcan, 1995). Toplumsal değişme sürecinde eğitimin tuttuğu pay çok büyüktür. Eğitim hem toplumsal değişmelere olanak hazırlar hem de meydana gelen

toplumsal değişmelere insanların uymalarını kolaylaştırır. Her toplumsal değişme yeni bir insan tipi ister, bu tipin yaratılması ve biçimlendirilmesi de eğitim yoluyla olur (Öztürk, 1993). Değişen toplumsal yaşama uygun nitelikte bireyler yetiştirmek için eğitim kurumları gerekli programları uygulayarak yeniden yapılanmaya tabi tutulurlar. Eğitim kurumlarının toplumsal değişmeye uyum gösterdikleri sürece toplumsal işlevlerini yerine getirdikleri söylenebilir. Bilindiği üzere bilgi birikiminin artması, teknolojinin gelişmesi, yeni buluşlar ve keşifler toplumsal değişmeyi hızlandırır. Bu değişimin yansımaları ise kültürel alanda, toplumsal kurumlarda, insanların gereksinimlerinde, insan ilişkilerinde ve yönetim gibi alanlarda kendini gösterir. Eğitim kurumları gerek toplumun çeşitli kurumlarında meydana gelen bu değişimleri bağdaştıracak gerekse bunlara uyum sağlayabilecek bireyler yetiştirirken toplumsal hareketliliği de gerçekleştirirler (Aslan, Aslan ve Arslan Cansever, 2012, ss. 110-111).

Tanzimat döneminde toplumsal değişmeyi ve toplumsal değişmenin eğitime yansımalarını ele almak, bu dönemin gelecek dönemlerdeki değişmelere kaynaklık ettiği bilindiğinden önemlidir. Dönem özelliği olarak Tanzimat Fermanı ile birlikte toplumun çeşitli kurumlarında ve toplumsal yapıda köklü değişmeler olmaya başlamıştır. Bu bakımdan Tanzimat ile başlayan değişmelerin etkileri günümüze kadar uzanmaktadır. Tanzimat'ı sadece yaşadığı dönem ile sınırlı tutmak doğru olmayacaktır. Geçmişte yaşanan toplumsal değişmeleri anlamak sosyolojik olarak günümüzdeki değişmelere de ışık tutmaktadır.

Literatürde Tanzimat döneminde eğitim sistemi, eğitim ve toplumsal değişme, batılılaşma ve modernleşme ile ilgili farklı başlıklarda çalışmalar bulunmakla birlikte Tanzimat dönemi ile toplumsal değişme ve eğitimi birlikte ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma ile birlikte toplumsal değişme ve eğitimin, Tanzimat dönemi perspektifinde, kapsayıcı biçimde incelenmesi ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu çerçevede çalışmada, Tanzimat Fermanı'nın getirdiği toplumsal değişme ve bu değişmeye özgü dinamiklerin eğitim kurumuna yansımaları incelenecektir. Bu incelemede toplumsal değişmeyi daha iyi anlamlandırabilmek için öncelikle Tanzimat öncesi dönem, Tanzimat dönemi, Tanzimat döneminde toplumsal değişme ve eğitim konuları ele alınmıştır. Bu bağlamda toplumsal değişme kavramı ile Tanzimat dönemi genel yapısına bakmanın yararlı olacağı düşünülmektedir.

Toplumsal Değişme, Eğitim ve Tanzimat Fermanı

Toplumsal değişme hem topluma ait olanı hem de değişimi içinde barındıran bir kavramdır. (Sağ, 2003) toplumu, ortak bir kültürü kabullenen, bir coğrafi alanda yayılan ve kendi kendinin devamlılık sürecini kazanabilmiş ilişkiler bütünü olarak tanımlamaktadır. Değişim ise mevcut olan durumun, iletişim ve

irtibat halinde olduğu çevre koşullarının ihtiyaçları karşısında, artık çaresiz ve kayıtsız kalması durumunda insanoğluna yeniden yapılandırarak, o ihtiyaçları giderebilecek düzeyde bireysel ya da organizasyonel anlamda yeni fikirler üretebilmeye karar verme ve bunu uygulama sürecidir (Erdoğan, 2002, s.11). Toplum tanımında yer alan “devamlılık süreci” kavramını vurgulamak yerinde olacaktır çünkü devamlılığı sağlamak için değişen ve gelişen koşullara uyum sağlamak gereklidir. Yeniliklere uyum sağlama sürecinde toplumun sürdürülebilirliği bağlamında düşünüldüğünde ise toplumsal değişme kavramı ön plana çıkacaktır.

Tezcan'a (1998, s. 191) göre toplumsal değişme “toplumsal yapının ve onu oluşturan toplumsal ilişkiler ağının ve bu ilişkileri belirleyen toplumsal kurumların değişmesi” olarak tanımlanabilir. Başka bir anlatımla toplumsal değişme, ilişkiler ağının ve bunları belirleyen; nüfus, çevre, yerleşim, ekonomi, toplumsal sınıflar, eğitim, siyaset, hukuk, aile, din gibi kurumların yön ve niteliğindeki değişimlerdir (Bayrak,1992, s. 7). Doğan (2018, s. 254), toplumsal değişmenin belli bir mekânda ve o mekâna özgü toplumsal hayata dair iki temel ögesi olduğundan söz etmektedir. Bu ögelerden ilki, toplumsal değişmelerin fiziksel yapı ögeleri olarak ele aldığı köy, kasaba ve kenttir. Diğeri ise sosyokültürel boyutu olarak adlandırdığı nüfus hareketlerine neden olan toplumsal gruplar, toplumsal ilişkiler ya da toplumsal tabakalaşmadaki hareketli geçişlerdir.

Toplumsal değişme, toplumun bütün kurumlarını ve bireylerini etkilemekte bu yönüyle de toplumların gidişatına yön vermektedir. Geçmişte yaşanan toplumsal değişmeleri iyi analiz etmek, gelecekte yaşanabilecek değişimleri saptayabilmek açısından oldukça önemlidir.

Toplumsal değişme kavramını anlamlandırmak ve eğitim ile bağlantısını kurabilmek için toplum kavramı üzerinde durmak yararlı olacaktır. Genel bir çerçeveden bakıldığında toplum, ihtiyaçlarını karşılamak için etkileşen ve ortak bir kültürü paylaşan çok sayıda insanın oluşturduğu bir teşkilat ve ilişkiler ağı olarak ortaya çıkmaktadır (Elgin, 1972, s. 20). Toplumsal değişme toplumun kültürü, yapısı, kurumları ve işlevi ile ilişkili geniş bir kavramdır (Sullivan, 2009). Bu tanımdan yola çıkılarak kastedilen geniş kavram düşünüldüğünde söz konusu ilişkiler ağının en önemli ve belki de en çok kesişen noktası olan kurumu eğitimidir. Eğitim ve toplum kavramının birbirinden ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Kuşkusuz, dinamik bir toplumun herhangi bir ögesinde meydana gelen değişimden eğitim kurumu da etkilenir. Bu etki nedeniyle, eğitim sistemini oluşturan yapısal ögeler, diğer birimlerdeki değişmelerin zorunlu kıldığı değişiklikleri kendilerinde gerçekleştirip toplumsal gereksinimlerin yüklediği işlevleri yerine

getirecek şekilde değişime uğrarlar (Kızılçelik ve diğerleri, 1996:107). Eğitim kurumunun toplumsal işlevi düşünüldüğünde toplumu oluşturan diğer kurumların büyük bölümünü etkilediği görülmektedir. Buna göre toplumsal değişme ve eğitim kavramları arasında bulunan kuvvetli etkileşim yadsınamaz. Toplumsal bir değişme oluşturmak isteniyorsa buna öncelikle toplumun tamamını etkileyen eğitim kurumundan başlamanın etkili olacağı düşünülmektedir. Bunun yanında toplumda meydana gelen bir değişimin eğitim kurumunu etkilememesi de mümkün değildir. Toplumsal değişme ve eğitim arasındaki ilişkiyi bu karşılıklı etkileşim boyutu ile düşünmenin yerinde olacağı söylenebilir.

Toplumsal değişme kavramı çalışmada Tanzimat dönemi özelinde inceleneceğinden süreci anlamlandırabilmek adına hem bu değişmeyi hazırlayan Tanzimat öncesine hem de Tanzimat dönemine bakmak yararlı olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu, topraklarında çeşitli kitleleri ve milletleri barındırmış özellikle 15-17. yüzyıllarda pek çok konuda diğer devletlerden ileri seviyede olan bir devlettir. Osmanlı bu süreçte pekçok devleti etkiledi ve farklı alanlarda çeşitli katkılar sağladı. Osmanlı İmparatorluğunun birçok devletin ilerisinde olduğu bu dönemde Batı toplumlarına bakıldığında Haçlı Seferleri ile Doğu'nun zenginliklerini elde etme çabaları görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bilim, teknoloji, askeri alanda Batı'dan üstün olduğu bu zamanların ardından Batı, bilim, teknoloji ve askeri konularda Osmanlı'ya üstünlük kurmaya başlar. Bu üstünlük ve ilerleme hemen fark edilmediğinden dönemin devlet adamları eski uygulamaların yetersizliğini fark ettiğinde ise aradaki fark açıldığı gerçeği ile karşı karşıya kalmışlardır.

16. yüzyıl sonlarına doğru Batı'da görülen bu değişim ve oluşan farklar, Osmanlı üzerinde gitgide olumsuz etkiler bırakmaktadır. Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) antlaşmaları ile Osmanlı Devleti'nin eski gücünün yerinde olmadığı anlaşılmıştır ve bu farkındalık ile birlikte içinde bulunulan durumdan kurtulmak için yeni yollar aranmaya başlanmıştır. Devleti bulunduğu durumdan kurtulmak için çözümler aranan bu durumda da reform hareketleri düşünceleri oluşmaya başlamıştır. İşte bu arayış Tanzimat'a kaynaklık etmiştir. İçinde bulunulan duruma çareler aramaya yönelen devlet adamları tek yönlü olarak değil; bir yandan sosyal bütünlüğü korumaya çalışırken diğer yandan da Avrupalı devletlerin baskılarını azaltma yönünde girişimlerde bulunmuşlardır. Eğitim alanında Avrupalı tarzda değişimler yapmaya yönelik adımlar atılması içinde bulunulan durumdan çıkılması adına en önemli yollardan biri olarak görülmüştür.

Tanzimat Fermanı incelendiğinde yaygın bir görüşe göre bu belgeye temel iki amacın ödev olarak yüklendiği anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi ve en önemlisi, dağılma tehlikesiyle yüz yüze olan devletin heterojen unsurlarını yeni

prensipler etrafında toplamak ve devlet faaliyetlerini bu yeni prensiplere dayandırarak her türlü yabancı etkiyi bertaraf edip birlik ve beraberlik ruhunu yeniden inşa etmektir. İkincisi ise ferdî kimliği cemiyet ile yerel ve merkezî otorite baskısı altından kurtarıp şahsiyetin korunmasına ve ferdin kendini gerçekleştirmesine imkân sağlamak şeklinde ifade edilebilir (Abadan, 2011, s. 62-63). Bu iki ödevin gerçekleşmesi için Batılılaşma, Osmanlılık gibi çeşitli kavramlar ön plana çıkarılmıştır. Tanzimat döneminde toplumsal değişimin temellerini anlamlandırabilmek için bu kavramları incelemek ve döneme yansımalarına bakmak yerinde olacaktır.

Osmanlılık, padişahın siyasal idaresi altında, devletin sınırları dâhilinde yaşayan milletlerin, din ve ırk farkı gözetilmeksizin aynı haklara sahip olarak eşit bir şekilde idarî, dini ve hukukî haklardan faydalanmasıdır. Başka bir tarifile; Osmanlı Devletinin yönetimi altında, etnik kimliklerin önemsenmeden eşit hakları içeren bir uyruklu anlayışıdır. Fransız ihtilalinin yaymış olduğu milliyetçilik fikriyle, çeşitli milletlerin (Osmanlı Devletinde yaşayan gayrimüslimler) bağımsızlık ve devletten ayrılma isteklerinin önüne geçmek için her türlü etnik kimlik üzerinde üst kimlik olarak “Osmanlı Milleti” oluşturmak için geliştirilen siyasal düşünce hareketine “Osmanlılık” denir. (Demir, 2010)

Batılılaşma Hilmi Ziya Ülken tarafından çağdaş Batı kültürüne girmek için bu kültür dışındaki kavimlerin yaptıkları çabalar. (Ülken 1969: 42) olarak tanımlanmıştır. Bu kavram bahsedildiği gibi Tanzimat ile önem kazanmıştır ve beraberinde toplumsal boyutta bazı problemler getirmiştir. Batı kültürü dışındaki toplumlarda Batılılaşma dereceleri farklıdır ve bu toplumlarda farklı biçimlerde Doğu-Batı çatışmaları, ikili toplum şekli, Batılılaşma krizi, Batılılaşmaya karşı direnmeler ve tepkiler ortaya çıkmaktadır (Ülken, 1969: 42) .

Çeşitli alanlarda geri kalındığının kabulü ile Osmanlı’da Batı’da olan gelişmeleri yakından takip etme ihtiyacı doğmuştur. Bu doğrultuda Viyana’ya, Paris’e elçilik heyetleri gönderilmiştir. II. Mahmut Devrinin sonlarında Batı’da görevli bulunan Osmanlı elçileri -ki bunların başında Avusturya Büyükelçisi Sadık Rifat Paşa ve Tanzimat’ı ilan eden Londra Elçiliğinde bulunan hariciye nazırı ve sadrazamlık yapmış olan Mustafa Reşit Paşa gelmektedir- “kameralizm” adı verilen, Avrupa’da bazı kralların tebaanın verimliliğini arttırmak adına mutat olarak koruyucu tedbirler alma yönündeki uygulamalarından veya bir milli devlet kurulmak istenen ülkelerde tebaanın belli haklarının garanti altına alınması şeklinde orta sınıfları güçlendirici ve milli bütünlük kurmayı hedefleyen politikalarından etkilenmişlerdir. Tanzimat adıyla yapılan yeniliklerin büyük ölçüde bu yönelimden esinlendiği söylenebilir (Mardin, 2005, s. 12). Bütün bunlar Avrupa’dan geri kalındığının kabulü ve Avrupa’da olan gelişmelerin ve yeniliklerin

takip edilmesini hedeflediğinin bir göstergesi olarak ele alınabilir. Tanzimat, 3 Kasım 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilânından 1876 yılına kadar olan dönemin adıdır. Tanzimat'ın başlangıcını, II.Mahmut ve hatta III.Selim'e kadar indirenler olduğu gibi, sonunu 1908 II.Meşrutiyet'e kadar uzatanlar da bulunmaktadır (Kazamias, 1966:56). Tanzimat Fermanı, Sultan Abdülmecid döneminde Gülhane Parkı'nda okunması sebebi ile Gülhane Hatt-ı Humayunu olarak adlandırılan, bir diğer adı da "hayırlı düzenlemeler" anlamına gelen Tanzimat-ı Hayriye olan bir fermanıdır. Tanzimat devresi olarak isimlendirilmiş olan reform dönemi, Osmanlıların sosyal gelişmeleri içinde birdenbire ortaya çıkan, özellikleriyle bir adacık halinde görünen bir olay değildir. Reformları devam ettiren, onları sonraki aynı çeşit hareketlere bağlayan bir zincirin halkasıdır (Tunaya, 1999: 79). Tanzimat'ı bu boyutuyla düşünmek toplumsal değişme öncesi ve sonrasını anlamlandırabilmek bakımından önemlidir. Yönetimsel yönü ile öne çıksa da Tanzimat Fermanı daha büyük boyutta bakıldığında devletin bir reformu gerçekleştirmeye hazır olduğunu da ortaya koyar. Bu dönemde yapılan yenilikleri halkın her yönüyle benimsemesi mümkün olmamıştır ve toplumsal alanda başarıya ulaşmadığı söylenebilir. Ancak gelecek reformlara hazırlık süreci olduğundan Tanzimat dönemini anlamlandırmak önemlidir.

Tanzimat dönemi özelinde toplumsal değişme kavramını ve dönemin öne çıkan kavramlarını incelemek yerinde olacaktır. Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma eğilimleri Tanzimat'la birlikte varlığını hissettirmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra Tanzimat öncesi Batılılaşma eğilimlerinin varlığından söz etmek de mümkündür. Ancak bu eğilimler yalnızca askeri alanda varlığını göstermiş ve diğer alanlar geri planda kalmıştır. Tanzimat döneminde ise siyasi ve sosyal hayatın çeşitli boyutlarına yönelik batılılaşma hareketleri gerçekleştirilmeye başlamıştır (Taş, 2002, s.87). Bu durumun gerekçesi olarak öncelikle kaybedilen savaşlar ve topraklar gösterilebilir ayrıca toplumsal yapı da değişimlerin gerçekleşme alanı bakımından önemli rol oynamıştır. Askeri alan toplumsal boyut olarak düşünüldüğünde, siyasi ve dini alandan daha bağımsız olduğundan ilk değişimler burada görülmektedir. Toplumun yapısından kaynaklı olarak kültürel ve sosyal alanda değişimler daha sonra gündeme gelmiştir.

Toplumda görülen yeniliklerle birlikte o toplumda yaşayan bireylerin ve dolayısı ile toplumun genelinin bu yenilikleri çabucak benimsediği söylenemez. Toplumların yeniliklere uyumlanmaları için belirli süreye ihtiyaçları vardır. Bu süreç toplumsal değişimin temelini oluşturur. Bu sürede toplumlarda eskiye bağlı kalmak veya yenilikleri kabul etmek, bu fikirlerin çatışması gibi durumlar görülebilir. Askeri alan, teknolojik, hukuki, eğitim ve dil alanlarında Batıya yöneliş, artık Osmanlı toplumunun bütün toplumsal alanları için söz konusu olmaya başlamıştı. Ancak Tanzimat'ın genel karakteristiği olan ikilik, Batıya yönünü

dönen her alanda da kendini gösteriyordu (Berkes, 2017: 370). Bu durum dönemi yakından tanımaya fırsat veren sanat eserlerine de yansımıştır. Özellikle Tanzimat dönemi edebi eserlerinde bu ikilik ile karşılaşmak mümkündür. Tanzimat dönemi yazarlarından Ahmet Mithat Efendi'nin *Araba Sevdası* kitabı bu durumun spesifik bir örneğidir. *Alafrangalık nedir? Alaturkalık nedir?* gibi sorulara yanıt arayan romanın kahramanlarından Felatun Bey yanlış Batılılaşmış, alafranga bir kişiliğe örnek iken Rakım Efendi ise onun tam zıttı özellikler taşımaktadır. Eserde toplumda Batılı gibi yaşayan aydın tiplerin türediği ve bu tiplerin daha çok şekilsel olarak ön plana çıktığı görülmektedir. Toplumda Batılılaşma konusunun ön plana çıktığı da anlaşılmaktadır. Toplum değişimlere tam olarak uyum sağlamış olmamakla birlikte yenilikler hakkında fikir birliği sağlanmış durumda da değildir. Tanzimat döneminin kendisinden sonraki toplumsal yeniliklere hazırlık niteliğinde olma özelliği de bu konuda fikir vericidir. Batılılaşmanın nasıl algılanması gerektiği ve gerekliliği tartışmalarının toplum genelinde büyük yer tuttuğu söylenebilir ve dönem eserleri incelendiğinde görülmektedir ki toplumda fikir ayrılıkları önemli yer tutmaktadır. Bu fikir ayrılıklarının temeli; Batılılaşmak-Batılılaşmamak ya da Batılılaşmanın derecelendirilmesi olmuştur. Bunlarla birlikte Batıdan geri kalındığının kabul edilmesi dönemin önemli özelliklerindedir, bu kabul ile Batı ile ekonomik, sosyal, siyasal anlamda daha büyük boyutlu etkileşimler başlamış, bu etkileşimler de toplumda yaşayan bireyleri ve dolayısıyla toplumu etkisi altına almıştır. Giyim-kuşam, tüketim alışkanlıkları, eğlenme biçimleri gibi alanlarda toplumun belirli kesimleri Avrupalı tarzı benimsemiştir. Avrupa'ya öğrencilerin gönderilmesi, elçiliklerin açılması ile bu etkileşimin boyutunun daha da arttığı söylenebilir fakat gelişmelerin her alanda yakalanabilmesi ve kalıcı kalkınmanın sağlanabilmesinin ancak eğitim yolu ile gerçekleşebileceğini söylemekte fayda vardır.

Tanzimat dönemi romanlarında aynı zamanda pek çok eserde eğitime önem verildiği de görülmektedir. Roman kahramanlarının çoğu Avrupa'da eğitim görmüş aydın olarak adlandırılabilir tiplerdir. Burada da eğitim ve batılılaşma ilişkisine yapılan vurgu gözlemlenmektedir. Toplumun genelinde olduğu gibi dönem eserlerinde de Batılılaşmaya yönelik kabul ve eleştiriler görülmektedir.

Tanzimat dönemi ile birlikte devlet yapısında değişiklikler görülmektedir. Devlet-toplum ilişkisinin etkileşim boyutunun önceki dönemlerden farklılaşarak bu iki kavram arasında ilişkinin arttığını söylemek mümkündür. Devlet ve toplum Tanzimat ile birlikte daha çok etkileşim haline girmiştir.

Tanzimat'ın getirdiği önemli kavramlardan biri de sosyal eşitlik fikridir. Gayrimüslimler ile Müslümanlar arasındaki eşitlik fikri toplum tarafından hemen benimsenmemiş, Müslüman halkın durumdan rahatsızlığı ön plana çıkmıştır.

Bunun yanında ise Hıristiyan tebaaya daha önce verilmiş olan imtiyazların devam ettirileceğinin tasdiki ise sosyal eşitlik konusunda Osmanlı Devleti parçalanana kadar devam edecek olan yeni bir sorunu gündeme getirmiştir (Lewis, 1999, s. 584).

Tanzimat döneminin geneline bakıldığında siyasal, ekonomik ve hukuki anlamda pek çok yeniliğe temel oluşturacak nitelikte düzenlemeler olduğu görülmektedir. Bu yeniliklerin kesişim noktalarının laikleşme yönünde adımlar olduğunu söylemek mümkündür. Bütün bu alanlarda yenilikler yapılırken, Tanzimat Fermanında eğitim ile ilgili bir açıklama bulunmadığı görülmektedir. Geniş perspektif ile bakıldığında eğitim kurumu olmadan bu alanlarda köklü değişim yapılamayacağı açıktır. Nitekim Tanzimat döneminde de reformların benimsenmesi ve yerleşmesinde eğitim önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Tanzimat döneminde eğitimde yapılan değişimleri bütün bu alanlara etkisi ile ele almak ve çok boyutlu düşünmek önemlidir. Öncesinde de belirtildiği gibi toplumsal değişme sürecinde eğitim-toplum ilişkisi yadsınamaz. Fermada yer alan düzenlemelerin hayata geçmesi için eğitimde reform yapılması gerekliliği bilindiğinden Osmanlı eğitim alanında geleceği etkileyecek nitelikte reformlar yapılmaya çalışılmıştır.

Eğitimde yenileşme hareketleri hem tarihi süreç içinde kaçınılmaz görünüyordu, hem de Avrupa kamuoyunun onayının da böylece kazanılabileceği düşünülüyordu. Avrupa'nın baskıları da yönlendiriciydi (Akyüz, 1999, s.139). Eğitimdeki reformlar Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma çabası içinde olduğunu batılı devletlere göstermek, devletin eski düzenden farklı bir yol haritası ile ilerleyeceği mesajını vermeyi amaçlayarak üzerindeki baskıyı azaltmayı amaçlıyordu. Bununla birlikte devletin içerisinde bulunduğu durum, Batılı devletlerin gerisinde kalındığı kabulü ile içinde bulunulan durumdan kurtulmak için bir araç olarak görülmüştür. Batılı devletlerin ilerlemesinin kaynağının eğitimde, bilimde, teknolojiye yaşanan ilerleme olduğunun farkına varılarak reformlar bu doğrultuda düzenlenmiştir. Böylece eğitimde klasik yapıdan uzaklaşarak modern- laik bir ortamın oluşması için düzenlemeler yapılmıştır.

Batılı devletlerden geri kalınmasının sebebi olarak önemli bir yer tuttuğu düşünülen eğitimi geleneksel anlayıştan kurtarıp devlet denetimi altında sistematik hale getirmek hedeflenmişti böylece eğitimde geri kalmanın sebebi olan yetersizlik giderilmeye çalışılmıştır. Bu dönem eğitim için de toplumsal yapıda olduğu gibi eski ve yeni kurumların bir arada ilerlemeye çalıştığı görülmektedir. Batı'nın ilerlemesi görüldüğünden eğitim devletin devam etmesini sağlayacak bir güç olarak görülmüş ve bu yönde yenilikler yapılmıştır. Bu dönemde Osmanlı yöneticilerinin, halkın eğitiminin devletin yararına olacağını net

olarak anlaması, tüm yeniliklerin temelini oluşturmaktadır (Akyüz, 2013, ss.157-159). Eğitim ile aynı zamanda toplumda ortak bilinç oluşturmak hedeflenmiştir, burada yurttaşlık kavramı ve daha özel anlamda bahsedildiği gibi Osmanlıcılık kavramı öne çıkmaktadır. Osmanlıcılık kavramı ile devletin içerisinde yaşayan farklı unsurları bir arada tutmak hedeflenmiştir. Tanzimat'ın ilanı ile eğitimin örgütlenmesinde önemli değişiklikler meydana gelir. Sivil bürokrasi doğar. Osmanlılık ideolojisi içerisinde eşitlik düşüncesi de yerleşir (Tekeli, 1980, s.66). Okullardaki eğitim bu idealler doğrultusunda düzenlenmiştir ve bu doğrultuda insan yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Eğitimin toplumsal işlevinin devletin devamı ve kalkınması için önemi fark edildiğinden bu dönemden sonra yapılacak yeniliklere ışık tutmuştur.

Batıdaki bilimsel gelişmeler, Osmanlı toplumsal yapısının değişiminde önemli rol oynamıştır. (Bayrakdar, 2016, ss. 49, 155-157, 159). Bu değişimde eğitimden topluma ve toplumdan eğitime yönünde önemli geçişler olmuştur. En önemli adımlardan biri devletin bilimin dili olarak yabancı dillere uyumlanmasını beklemeden kendi dilinde bilime adapte olmasını sağlamak amacı ile 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (Genel Eğitim Yönergesi) aracılığı ile Osmanlıca, Türkçe eğitim dili olarak uygulanmasıdır. Bu uygulama dil konusunda daha sonra nice yeniliklere bir kapı aralayıcı nitelikte olmuştur. Bu Nizamname ile birlikte Türk eğitim tarihinin ilk kez en kapsamlı düzenlemesi yapılmıştır. Örgün eğitim ilk kez ilk, orta, yüksek şeklinde derecelendirilmiş, merkez ve taşrada eğitim kademelerinde düzenlemeler yapılmış, eğitimin payitaht ile sınırlı kalmaması gerektiğini taşrada eğitim yapılması gerekliliği fark edilmiştir, çeşitli meslek medreseleri (ihtisas okulları) açılmıştır. Tanzimat'la birlikte açılan mesleki ve teknik öğretim kurumları; belirli bir sisteme göre değil, "genellikle bazı teşkilatların kendi iç bünyelerindeki eleman ihtiyacını karşılamak amacıyla açılmışlardır." (Vahapoğlu 2005: 87). Bununla birlikte öğretmen eğitimi konusunda düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönemin önemli gelişmelerinden biri de zorunlu eğitime ilköğretim ile birlikte ortaokulların da dahil edilmesidir.

Bu dönemde eğitimin bir bilim dili olduğu farkına varılmış ve eğitim bilimi kitapları yazılmaya başlanmıştır. Eğitimciler ve yazarlar, ailenin ve devletin eğitim görevlerini, çocuklara ve topluma olan sorumlulukları açısından ele almaya başlamışlardır (Akyüz, 1991).

Devletin gelişmesi için eğitimin modernleşmesi önkoşul olarak görülmüştür. Ticaret, sanayi, tarım gibi Sanayi İnkılabının da etkisi ile geride kalan alanları, modern eğitim ile yetişecek olan kitlenin devletin diğer kurumlarını da etkileyeceği gibi modernleşmesi beklenmektedir. Böylece eğitimin devlet kalkınmasında büyük bir öneme sahip olarak görüldüğünü söylemek mümkündür.

Değişmeleri anlamlandırmak için eğitimin işlevlerine bakmak yerinde olacaktır. Eğitimin ilk işlevine baktığımızda; bireyleri toplumsallaştırmak, toplumun sahip olduğu değerleri kazandırmak olduğu söylenebilir. İkinci işlevi ise bireye gereken yetkinlikleri katarak hem bireyin hem toplumun sosyal ve ekonomik bakımdan kalkınmasını sağlamaktır (Coşkun, 2020). Tanzimat döneminde Batı toplumlarından geri kalındığı anlaşılmıştır, ferman ile devletin 5-10 yıl içerisinde arzulanan seviyeye ulaşarak geri kalmışlık durumundan kurtulabileceği belirtilmektedir. Eğitimin bahsedilen ikinci işlevi ile bu hedefin doğrudan örtüştüğü görülmektedir. Toplumda yer alan bireylerin eğitim yolu ile toplumu sosyal ve ekonomik açıdan kalkındıracak katkılar sunması beklenmektedir. Bununla birlikte Tanzimat'ın devletin ve toplumun devamlılığını hedeflemesi yönü ile de toplumsal yapının sürdürülebilirliğini sağlamak için toplumun sahip olduğu ve sahip olması istenen değerleri kazandırma hedefinin ilk işlev ile bütünleştiğini, genel olarak bakıldığında aslında Tanzimat döneminde eğitim ile köklü değişiklikler yapılmak istendiğinin görülmesi mümkündür.

Eğitim konusunda düzenlemeler yapılırken düzenlemeyi yapan kurullarda sadece Müslümanlara değil gayrimüslimlere de yer verilmesi, gayrimüslimlerin kendi özel okullarını açabilmeleri ve daha önce bahsedildiği gibi hukuksal anlamda Müslüman-gayrimüslim eşitliği ile laikleşme yönünde önemli adımların başlangıcı olduğu söylenebilir. Müslüman ve gayrimüslimler "Osmanlı vatandaşlığı" fikri çatısı altında toplanmıştır. Eğitim alanında çağdaşlaşmaya yönelik önemli adımlar atılmasının başlangıcı da yine bu dönemdir ve diğer dönemlere öncülük ettiğinden önemlidir.

Toplumsal değişme, birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da yansımaları bulur ve yeni sorunları da beraberinde getirir (Tezcan, 1984: 195). Düzenlemeler yapılırken alt yapı eksik olduğundan, belirli bir sıra izlenmediğinden ve yenilikleri uygulamaları hayata geçirecek yeterli nitelikli insan kaynağı olmamasından dolayı alınan kararların başarılı şekilde uygulanmadığı görülse de Tanzimat döneminin genel özelliği, kendisinden sonra gelecek yeniliklere hazırlık dönemi olmasıdır. Eğitim ile ilgili pek çok çalışmanın yapılmış olması, toplumsal değişmede eğitimin gücü konusunda farkındalığın arttığına bir göstergesi olarak düşünülebilir. Ayrıca Tanzimat Fermanı günümüze kadar uzanacak olan yeniliklerin ve modernleşmenin önemli bir öncüsü olmuştur.

Tanzimat döneminde Batılı devletlerin baskısından kurtulmak amacıyla hukuk ve siyaset alanında yenilikler yapılmıştır. Yeniliklerin bu amaç doğrultusunda devlet eliyle uygulanması toplumda ayrılıklara yol açmıştır. Tanzimat'ın amaçladığı adalet ve eşitlik ilkeleri esasında, toplumsal ayrışmanın gözlemlenmesi Tanzimat'ın amacına tam anlamıyla ulaşmadığının bir kanıtı

olarak görülebilir. Eğitim, hukuk ve siyaset alanlarına bakıldığında eski kurumlar ile yeni kurumların bir arada varlık göstermesi, toplumda fikir ayrılıklarının güçlenmesine sebep olmuştur. Tanzimat'a gelene kadar Osmanlı devlet ve toplum yapısında bozulmaya başladığı görülen "eşitlik ve adalet" kavramı, ferman ile birlikte tekrar yürürlüğe konulmak istenmiştir. Müslüman ve gayrimüslim eşitliği vurgulanarak, ötekileştirici anlayıştan uzaklaşmak hedeflenmiştir. Bu hedefe ulaşmak için Osmanlılık fikri ön plana çıkarılarak toplumda Müslüman ve gayrimüslim halkın kaynaştırılması politikası izlenmiştir.

Toplumda, kurumlarda, giyim-kuşamda, eğitim alanında, yaşam biçimlerinde, sanatta, mimaride, tüketim alışkanlıklarında çeşitli değişiklikler görülmesine sebep olan fakat toplumun tam olarak benimsediğini söylemenin mümkün olmadığı bu dönem, toplumda fikir ayrılıklarının görüldüğü, Doğu-Batı tartışmaları ile aidiyet kavramlarının çokça tartışıldığı bir dönem olmasına rağmen sonrasında yapılacak yeniliklerin başlangıcı olduğundan önemli bir yer tutmaktadır.

Sonuç Yerine

Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi ve sosyal alanda görülen yenilik hareketlerinin eğitim kurumuna yansımaları ile söz konusu yenilik hareketlerinin toplumsal değişme üzerindeki rolü ele alınmıştır. Tanzimat-ı Hayriye (Hayırlı Düzenlemeler) olarak da anılan Tanzimat, devlet aydınlarının Batı'dan geri kalındığının farkına varması ile devleti bu durumdan kurtarmak adına yapılan reform hareketleridir. Fermanın içeriği özetle devlet kaynaklarının yeniden doğru biçimde kullanılarak kalkınmanın ve yeniden güç kazanmanın mümkünlüğü ve devletin bunu başarabilecek gücü olduğu üzerinde duruyordu. Bu kapsamda can ve mal güvenliği, iltizamın kaldırılması ve adil vergilendirme gibi konularda düzenlemeler yapılmıştır. Yenilikler yapılırken devleti, içinde bulunduğu durumdan kurtararak Batılı devletleri yakalamak ve Osmanlı toplum yapısından dolayı müdahale hakkını kendinde bulan Batılı devletlerin yaptığı baskılardan kurtulmak amaçlanmıştır. Tanzimat ile birlikte askeri, siyasi, ekonomik alanlarda düzenlemeler yapılmıştır. Tanzimat Fermanında eğitim ile ilgili maddeler geçmemesiyle birlikte devleti kalkındırmanın yolunun eğitim olduğu dönemin öne çıkan isimleri tarafından fark edilmiştir ve eğitim alanında yenilikler gerçekleştirebilmek için düzenlemeler yapılmıştır. Bütün bu alanlarda görülen değişmelerin beraberinde toplumsal değişmeyi getirmesi kaçınılmazdır. Yapılan düzenlemeler ile toplumda doğu-batı tartışmaları boy göstermiştir. Yeniliklerle birlikte eski kurumların da varlığını sürdürmesi bu durumu derinleştirmiştir.

Tüm boyutları ile Tanzimat'ı anlamak önemlidir. Klasik Osmanlı'dan uzaklaşarak yeniliklere adım atıldığından Tanzimat, reformları devam ettiren ve

gelecek reformlara hazırlık süreci olarak görülen bir dönemdir. Bu dönem, modernleşme ve Batılılaşma kavramlarının ön plana çıktığı, toplumun bu kavramlar üzerine derinlemesine düşünmesinin başlangıcı olarak ele alınabilir. Dönemin eserleri incelendiğinde bu ikilik ile birlikte batılılaşma ve modernleşme konularının kapsamları hakkında da fikir birliği oluşmadığı söylenebilir. Batının gerisinde kalındığı ve Batılılaşmanın gerekliliğinin toplumun aydınları tarafından kabul edilse de Batılılaşmanın kapsamının ne olduğu ve hangi düzeyde Batılılaşmak gerektiği, gelenekçilik ve yenilikçilik, dönemin başlıca konuları olmuştur. Toplumun kurumlarında olan değişim, toplumun geneline yayılır. Bu dönemde Batı ile ilişkilerin her alanda artırılması hedeflenmiştir. Bu durum toplumlar arası etkileşimi beraberinde getirmiş ve toplumun alışkanlıklarını etkilemiştir. Avrupa ürünlerinin ülkeye girmesi ile yeme-içmede, sosyal yaşamda, giyim kuşam ve yaşam biçimlerinde Avrupa tarzı yenilikler görülmektedir. Bu etkileşim çeşitli biçimlerde etkisini göstermiş Avrupa tarzı konuşma, eğlenme stilleri toplumun bazı kesimleri tarafından benimsenmiştir.

Toplumun bazı kesimlerinde bahsedildiği gibi yeniliklere olumlu tutum geliştirme ve içselleştirme eğilimi görülse de toplumun tamamının bu yenilikleri benimseyip hızlıca içselleştirdiğini söylemek mümkün değildir. Toplumsal değişme çok boyutlu bir kavramdır ve yeniliklerin toplumun bütün kesimleri tarafından aynı anda benimsenmesinin mümkün olduğu söylenemez.

Toplumsal değişme ve eğitim, etkileşim içindedir. Doğan'a (2018) göre eğitim, toplumsal değişimin itici gücüdür. Tanzimat döneminde eğitimi geleneksel anlayıştan kurtarmak üzere yapılan girişimler dikkati çekmektedir. Eğitim, devlet denetimi çerçevesinde sistematik bir yapıya kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra eğitim, toplumda ortak bir bilinç oluşturmak, yurttaşlık bilincini aşılama doğrultusunda düzenlenmiş, devleti kalkındırmanın ve eski gücüne kavuşturmak için çıkış yolu olarak görülmüştür. Örgün eğitimin derecelendirilmesi ile ortaokulların zorunlu eğitime dahil edilmesi bu dönemdeki önemli yenilik hareketlerindedir. Tanzimat döneminde eğitim kurumunda yapılan yenilikler, dönemin koşullarına ayak uydurabilecek insan tipinin yetiştirilmesinde etkili rol oynamıştır bu yönüyle Tanzimat dönemi kendinden sonraki dönemlerde yapılacak reform hareketlerine temel oluşturduğundan önemlidir.

Çıkar Çatışması Bildirimi: *Yazarlar, çıkar çatışması bildirmemiştir.*

Ek Beyan: *1. yazar çalışmaya %80; 2. yazar, çalışmaya %20 oranında katkı sağlamıştır.*

Kaynakça

- Aslan, K., Aslan, N. Ve Arslan Cansever, B. (2012). *Eğitim Bilimine Giriş*, Ankara: Pegem Akademi.
- Abadan, Y. (2011). Tanzimat Fermanı'nın Tahlili. H. İnalçık & M. Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu İçinde* (S. 57-88). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akyüz, Y. (1991), "Tanzimat Döneminde Ailenin Eğitim Görevlerine İlişkin Yeni Görüşler", *Türk Aile Ansiklopedisi*, Başbakanlık Yay., Ankara, C.2, Ss. 439- 445.
- Akyüz, Y. (1999). *Türk Eğitim Tarihi, Başlangıçtan 1998'e* (Gözden Geçirilmiş 3. Baskı) İstanbul: Alfa Yayınları.
- Akyüz, Y. (2013). *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 - M.S. 2013*. ISBN: 978-9758792399. Yayınevi: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Bayrak, C. (1992). Eğitim Yüksek Okullarında Örgütsel Değişme. Eskişehir: 210 *Sosyoloji Dergisi* Sayı:40 Yıl: 2019 Anadolu Üniversitesi Yayınları. No: 547.
- Bayraktar, M. (2016). *İslam Felsefesine Giriş* (16. Baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Berkes N. (2017). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (24. Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Coşkun A. (2020). *Eğitim Sosyolojisi*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
- Demir, Ş. (2010). Tanzimat Dönemi Eğitim Politikalarında Osmanlıcılık Düşüncesinin Etkisi . *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* , 9 (31) , 284-294 .
- Doğan, İ. (2018). Eğitim Sosyolojisi, Ankara: Nobel Yayınevi.
- Elgin F. H. (1972) . *Social Science*, New York : The Macmillan Company.
- Erdogan, İ. (2002) *Eğitimde Değişim Yönetimi*. Ankara: Pegem A Yayıncılık. I.Baskı.
- Giddens, A. (2000). *Sosyoloji*, (Yayına Hazırlayan: H. Özel Ve C. Güzel). Ankara: Ayrıç Yayınları.
- Kazamias, A. (1966). *Education and the Quest for Modernity in Turkey*. London : George Allen& Unwin Ltd.
- Kızılcılık, S. ve Diğerleri. (1996). *Eğitim Sosyolojisi*. Ankara: Saray Medikal Yayıncılık.
- Lewis, B. (1999). *Tanzimat ve Sosyal Eşitlik* (Çev. M. Yazıcı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mardin, Ş. (2005). *Türk Modernleşmesi Makaleler 4* (Der. M. Türköne & T. Önder). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özkalp, E. (2011). *Sosyolojiye Giriş*. Bursa : Ekin Yayınları.

- Öztürk, H. (1993). *Eğitim Sosyolojisi*. Ankara: Hatipoğlu Yayınları.
- Sağ, V. (2003). Toplumsal Değişim ve Eğitim Üzerine, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 27(1), Ss. 11-25, <http://Eskidergi.Cumhuriyet.Edu.Tr/Makale/79.Pdf>
- Sullivan, L. (Ed.). (2009). *Social Change. The Sage Glossary of the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Sunar, L. (2015). Toplumsal Değişimi Açıklamak: Temel Kavram Ve Kuramlar. L. Sunar (Ed.), *Türkiye’de Toplumsal Değişim* (2. Baskı). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık. Ss. 1-35.
- Taş, K. (2002). *Tanzimat Ve Batılılaşma Hareketlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım*. İlahiyat Fakültesi Dergisi, (7). 87-94.
- Tekeli, İlhan. (1980), *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar*, TMMOB Mimarlar Odası Yayınları, Ankara
- Tezcan, M. (1984). *Eğitim Sosyolojisi, Kuram Ve Sorunlar* (3. Baskı). Ankara: Çağ Matbaası.
- Tezcan, M. (1995). *Sosyolojiye Giriş*. (4. Bs.). Ankara: Feryal Matbaası.
- Tezcan, M. (1998) *Toplumsal Değişme ve Eğitim*. Ankara: A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Tunaya, T.Z. (1999). *Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: Yeni Gün Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1969). *Sosyoloji Sözlüğü*. (S. 42). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Vahapoğlu, M.Hidayet (2005), *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul: Meb Yayınları.